

Het belang van het subsidiariteitsbeginsel voor decentralisatie. Impulsen vanuit het vroege christendom en de katholieke sociale leer

INLEIDING

Toen Scipio Aemilianus in 164 v. Chr. in opdracht van de Romeinse Senaat Carthago verwoest had, schijnt hij te hebben gehuild. Het waren geen vreugdetranen. Weliswaar had Carthago vanwege de strategische ligging eeuwenlang de westelijke Middellandse Zee overheerst en was de oorspronkelijk Punische stad de Romeinen daarom altijd een enorme doorn in het oog geweest, maar Scipio hilde omdat hij zich na de verwoesting en plundering van Carthago realiseerde dat elke beschaving ooit teloor zou gaan, dus ook de Romeinse. Op 24 augustus 410 zou hij postuum gelijk krijgen. Rome werd toen aangevallen door de Visigothen van Alaric. Hoewel Ravenna vanaf 402 al hoofdstad was van het West-Romeinse Rijk, leidde dit tot een collectieve shock. Rome was immers toch altijd nog de Eeuwige Stad.

Nu gaat iedere vergelijking mank, maar de oudere burgers in onze samenleving die gevormd zijn in sociale verbanden als kerken, overzichtelijke dorpen, vakbonden, gilden en (sport-)verenigingen klagen en huilen soms ook. De secularisering en ontzuiling, die zich in de tweede helft van de vorige eeuw in snel tempo voltrokken, en de commercialisering in maatschappelijke sectoren als onderwijs en zorg terwijl zij daar van oudsher niet zozeer een calculerende als wel een zorgzame docent of verpleegkundige ontmoetten, leidden tot onzekerheid en angst. De kracht

die zij uit de gemeenschappen putten waarin zij zich vanaf hun jeugd hadden verblijd, ervoeren zij niet meer. De teloorgang van deze gemeenschappen veroorzaakte verdriet, omdat hierdoor de bevestiging en bemoediging van elkaar in tijden van voor- of tegenspoed uitbleven. In hedendaagse discussies over de participatiesamenleving of over de decentralisatieoperaties van bijvoorbeeld de zorg lijken de onzekerheden en het verdriet vooralsnog niet weggenomen, temeer omdat het streven naar decentralisatie door de zorgbehoefigen zelf al snel werd ontmaskerd als een van hogerhand en centralistisch bepaalde bezuinigingsoperatie.

Dit laatste in ogenschouw genomen hebbend, zal ik in dit artikel het subsidiariteitsbeginsel bespreken. Gegrondvest in het werk van Augustinus en vanaf de encycliek *Rescriptum Novarum* van paus Leo XIII in de katholieke sociale leer nader ontvouwd, vormt dit een beginsel dat, indien toegepast in de decentralisatie-operaties die nu in Nederland worden doorgevoerd, juist de kracht van afzonderlijke gemeenschappen kan versterken.

DE TERM 'SUBSIDIARITEIT'

Als tijdens de theologische disputen in de zestiende en zeventiende eeuw katholieke of protestantse theologen hun stellingen over de menselijke natuur en de goddelijke genade wilden onderbouwen en die van de tegenstanders wilden ondergraven, beriepen zij zich steevast op een gezaghebbende bron: een onbetwistbare *auctoritas*. Voor beide 'partijen' was dit Augustinus. Degenen die ernaar streefden de kracht van de wil te benadrukken, putten in het algemeen uit zijn vroege werk (van vóór 395) en degenen die overtuigd waren van de menselijke zwakte en hulpbehoevendheid delfden de bouwstoffen voor hun eigen gelijk vooral uit zijn late werken tegen de Pelagianen. Hoe dan ook, voor katholiek en protestant gold (geldt): '*in subsidium Augustinus vocatur*'. Deze *subsidium*, deze hulp en

ondersteuning, was concreet in de vorm van een harde bewijspplaats op basis waarvan de geleerde zijn gedachten dan verder kon ontvouwen.

De concreetheid die dus al eeuwen in *subsidiium* besloten ligt, resoneert eveneens in de betekenis van het substantivum 'subsidiariteit', dat hiervan is afgeleid. In de loop van de tijd werd 'subsidiariteit' het politieke, economische en maatschappelijke grondbeginsel waarin tot uitdrukking kwam dat de eigenheid en eigen-aardigheid van mensen – hun intenties, vaardigheden en talenten – in acht dienen te worden genomen als zij zichzelf willen ontplooiën en een bestaan willen opbouwen. De verantwoordelijkheid hiervoor moet zoveel mogelijk bij henzelf worden gelegd, zoals zij ook de verantwoording hebben voor de oplossing van problemen die zij tegenkomen in de hun meest nabije samenlevings- of organisatievorm. Achterliggend is de gedachte dat door het navolgen van het subsidiariteitsprincipe de individuele persoonlijkheid het meest tot haar recht komt. Maar inherent aan dit principe is ook de overtuiging dat als het de gemeenschap op dit laagste en kleinste niveau van de samenleving niet mogelijk is de problemen op te lossen waarmee zij zich geconfronteerd ziet, grotere, successievelijke groepen, maatschappelijke instanties of hogere organisaties concrete hulp en ondersteuning verlenen. Zij kunnen zelfs de verantwoordelijkheid overnemen, indien het een individu of groep niet meer lukt zelf de verantwoordelijkheid te dragen over de eigen levensinrichting. Dat het recht op zelfbepaling en eigen verantwoordelijkheid dan ondergeschikt is, is dus op zichzelf geen doel dat in het subsidiariteitsprincipe wordt nagestreefd. Maar het kan er een ongezocht gevolg van zijn, zodat paradoxalerwijs door de concreet geboden hulp het individu of de kleine groep toch nog tot een gelukkig leven komt.

DE BRONNEN VAN HET SUBSIDIARITEITS- PRINCIPE

Zoals voor de theologen vóór mij gold, geldt nu ook voor mij: ‘*in subsidium Augustinus vocatur*’. Het is Augustinus namelijk die de eerste contouren van het subsidiariteitsprincipe heeft geschetst. Van 413 tot en met 427 werkte hij aan de 22 boeken van *De civitate Dei* (De Stad Gods). Behalve dat hij hierin de Romeinen ervan wilde overtuigen dat de verwoesting van de stad Rome door Alaric toch echt te herleiden is tot hun hoogmoed (*superbia*) en niet tot de groei van het aantal christenen – omdat zij een mislukte God aanbidden – expliciteert hij in dit magistrale werk zijn ideeën over de sociale en maatschappelijke orde. Al vanaf 390 verwierp hij de gedachte van de Griekse filosofie en Romeinse politieke ideologie – en daarmee het tegendeel van het oogmerk van het latere subsidiariteitsprincipe – waarin de *polis* of de *civitas* geacht werd de burger op basis van *disciplina* vervolmaking te bieden. Volgens Augustinus wisten de klassieke filosofen geen raad met het tragische karakter van het *saeculum*, waarin spanning, twist en chaos de leefsfeer bepalen. Daarom zochten zij in zijn idee hun toevlucht tot een systeem waarin de staat *top-down* een stappenplan ontwikkelde, een *disciplina*, waarin de burger zich diende te scharen om tot geluk te kunnen komen.¹

In *De civitate Dei* blijkt Augustinus dit voor de burger ontwikkelde stappenplan nog steeds een slecht idee te vinden. Hij vindt het niet realistisch omdat hij – inmiddels als pastor behept geraakt met grote realiteitszin – al wel wist dat volmaakte rechtvaardigheid of een ideale gemeenschap in een staat op aarde nooit zouden bestaan, zoals de volmaakte staat waar burgers en verantwoordelijken één van hart zijn, nooit zou bestaan. In zijn kerstening van de ideeën van filosoof Marcus Terentius Varro benadrukt hij dat het hoogste goed op aarde, de vrede, hier nooit bereikt zal worden, hoewel ieder er ten diepste naar verlangt.² Een staat kan niet veel meer dan randvoorwaarden

scheppen voor een vrede die tot stand komt op basis van overeenstemming over de verdeling en verwerving van de noodzakelijke levensbehoeften.³ Maar de staat kan verder niet veel meer doen. Oorlogen in de wereld, gevoerd door mensen die elkaars taal niet eens verstaan; de gevaren in de samenleving die groeien naarmate de massa groter wordt, of de strijd die mensen in zichzelf moeten voeren om deugdzaam te blijven: alle vormen het levende bewijs dat de vrede hier niet verwerkelijk zal worden, ook niet door de staat.⁴

Augustinus betoont zich voorloper van het subsidiariteitsprincipe als hij in het negentiende boek van de *De civitate Dei* de zogenaamde vredestafel te berde brengt. Hierin bespreekt hij alle dimensies van het menselijk bestaan die bij de totstandkoming van de aardse vrede cruciaal zijn. In feite is zijn ontwerp voor het subsidiariteitsprincipe omvattender dan de uitwerking ervan in de latere katholieke sociale leer. Hij betreft het namelijk allereerst op de dimensies die in de mens zélf te onderkennen zijn. Daarna pas werkt hij in samenhang hiermee een aantal gedachtenlijnen uit die terugkeren in het later ontwikkelde subsidiariteitsprincipe.

Voor Augustinus is een mens een geheel van lichaam en ziel. In de ziel is het vitale, niet-redelijke deel te onderscheiden van de redelijke ziel. In elk van deze dimensies moet vrede heersen. De vrede van het lichaam komt tot stand door 'het geordende samengaan van zijn delen' en de vrede van het vitale, maar niet-redelijke deel van de ziel door de 'geordende rust van haar strevingen'.⁵ Functioneren alle organen en lichaamsdelen dus op de wijze die in de scheppingsorde is voorzien en is de mens mede op grond hiervan gevrijwaard van ongeordend streven, dan spreekt Augustinus van een geordend leven dat welbevinden behelst.⁶ Dit leven, dat dus voortkomt uit de geordendheid in lichaam en geest, vormt het fundament voor de vrede in de redelijke ziel. Maar de vrede in de redelijke ziel is vooral de vrucht van de 'geordende overeenstemming van ken-

nen (denken) en doen'.⁷ Persoonlijke integriteit, de overeenstemming van denken en handelen, vat Augustinus dus op als een vorm van vrede die gebaseerd is op lichamelijk en geestelijk evenwicht. Het lichaam is subsidiair aan de geest. Lichaam en geest ondersteunen de innerlijke vrede in de hoogste dimensie van het mens-zijn, namelijk die van de redelijke ziel (*anima rationalis*).

Voorloper van het huidige subsidiariteitsprincipe toont Augustinus zich echter vooral als hij de mens, die zijn integriteit en vreedzaamheid heeft bewerkstelligd op grond van een lichamelijk en geestelijk evenwicht, vervolgens postuleert als sociaal wezen. Evenwichtigheid en vrede in de mens zelf ziet hij ook tot stand komen dankzij de vrede in het huis en vervolgens pas in de stad, die hij onder meer omschrijft als 'geordende eendracht' (*ordinata concordia*).⁸ De huiselijke vrede, waarvoor de vader verantwoordelijk is *vice versa* ook weer gericht op de vrede in de stad.⁹ Deze *ordinata concordia* vormt weer het fundament voor ieder volk, dat Augustinus definieert als 'een gezelschap van vele met rede begaafde wezens, bijeengebracht door een eendrachtig deelgenootschap in dingen die ze liefhebben'.¹⁰

Hoewel Augustinus dus grote nadruk legt op het feit dat de mens op de eerste plaats zelf verantwoordelijk is voor zijn eigen ordelijke leven in welbevinden, geeft hij in samenhang hiermee wel aan dat de overheden in de grotere gemeenschappen in wisselwerking met de overheden in kleinere gemeenschappen die randvoorwaarden moeten scheppen voor de huisgemeenschappen waardoor het individu hiertoe in staat wordt gesteld. De verantwoordelijkheid voor zijn eigen evenwicht en geluk wordt de mens niet door om het even welke gemeenschapsvorm uit handen genomen. Maar het huisgezin, openbare collectieven als gemeente, stad, regio's, land, staat en statengemeenschappen worden in *De civitate Dei* wél gezien als instanties die het sociale leven zo moeten reguleren dat individuen hun verantwoordelijkheid kunnen nemen voor hun

eigen leven in welbevinden, zoals zij ook verantwoordelijk zijn voor de zorg voor hun eigen lichaam en geest teneinde tot evenwichtige en integere mensen uit te groeien. Zijn zij dit geworden, dan bevorderen zij hierdoor ook weer de kracht en goedheid van de gemeenschap waartoe zij behoren. De leiders van de rechtsgemeenschap moeten de *pater familias* in staat stellen hier randvoorwaarden voor te scheppen. Het gevolg hiervan is dat hij de maatschappij evenwichtige en gelukkige individuen kan ‘aanbieden’.

Meer dan de latere architecten van de subsidiariteitsleer brengt Augustinus dus de eigen verantwoordelijkheid voor de orde in lichaam en geest in verband met de verantwoordelijkheid van de overheden. Langs beide lijnen streeft hij evenwel een en hetzelfde doel na: het ordelijk leven in welbevinden van elk individu, wiens waardigheid als mens intrinsiek is en niet afgemeten dient te worden aan bijvoorbeeld zijn economische waarde. In *De Genesi ad litteram* (401) wordt duidelijk dat Augustinus de waardigheid van mensen besloten ziet in hun vrijheid, hun vermogen tot reflectie en in hun autonomie: dimensies die iedere mens belichaamt, hoe kwetsbaar of hoe beperkt de taligheid of autonomie van de naar het beeld van God geschapen mens ook is.¹¹ De scheidslijn tussen subsidiariteit en solidariteit is bij hem dan ook flinterdun. In de wisselwerking tussen beide krijgt sociale gerechtigheid gestalte.

De Duitse calvinist en staatkundige Johannes Althusius (†1638) vatte in zijn *Politica Methodice Digesta, Atque Exemplis Sacris et Profanis Illustrata* (1603) Augustinus' zienswijze later eigenlijk nog het meest kernachtig samen. Althusius zag de staat als een aantal verbonden of (onder-)geordende sociale groepen en gemeenschappen die hun eigen doelen en taken ten behoeve van ‘hun’ individuen hebben, maar daarbij wel mogen vertrouwen op de ondersteuning (*subsidium*) van de gemeenschappen of instanties waaraan een hogere plaats in de rangschikking is toegekend. Dit betekent evenwel niet dat deze hogere instantie de taken overneemt van de gemeenschap waarin het in-

dividu een plaats heeft. Taken voor deze hogere instantie zijn: het scheppen van randvoorwaarden en het borgen van de autonomie en de rechten voor vervolmaking van het individu.

DE ONTWIKKELING VAN HET
SUBSIDIARITEITSBEGINSEL IN DE
KATHOLIEKE SOCIALE LEER

In zijn encycliek *Rerum Novarum* (1891) bracht Leo XIII voor het eerst de twee componenten van de subsidiariteitsleer op één noemer, die in de katholieke sociale leer verder zouden worden ontwikkeld. Ten eerste pleit hij heel expliciet voor het recht van arbeiders zich te organiseren in door henzelf aangestuurde verbanden die tot doel hebben randvoorwaarden te scheppen voor de verbetering van hun leefomstandigheden.¹² Ten tweede benadrukt hij dat het de taak van de staat is de arbeiders daarin bij te staan. Het is de staat echter niet geoorloofd daarbij zo te opereren dat de eigenheid van de kleine organisaties en de eigen verantwoordelijkheid hiervoor van de arbeiders zélf teloorgaat. De subsidiariteit die de staat betoont, mag niet wegnemen dat de arbeidende klasse toch eerst zelf de voorzieningen treft om haar leefomstandigheden te verbeteren.¹³ Onderliggend was de gedachte dat uitsluitend langs de weg van de subsidiariteit de identiteit en individualiteit van de arbeider gewaarborgd blijft en individuen niet verloren gaan in een bureaucratisch aangestuurde organisatie waar zij geen naam maar een nummer hebben.

In de daaropvolgende decennia werd dit subsidiariteitsprincipe, zoals verwoord door Leo XIII, ook omarmd bij het ontwikkelen van andere organisatievormen dan vakbonden. Niet alleen in Italië of Duitsland, maar ook vanuit de na 1853 ontstane katholieke zuil in Nederland werd steeds krachtiger gepleit voor ondersteuning van standsorganisaties, verenigingen, zorg en onderwijs van staatswege, waarin tegelijk de eigenheid en signatuur van de

betreffende gemeenschap wél gewaarborgd diende te blijven. Aan de verlening van grond door de gemeente Rotterdam bijvoorbeeld, aan de zusters Augustinessen van Heemstede om er een ziekenhuis (het huidige Franciscus-ziekenhuis) op te bouwen, ontleende de staat conform het subsidiariteitsbeginsel geen enkel recht zich te bemoeien met de materiële en immateriële inrichting van het ziekenhuis. Het werd als onrechtvaardig gezien wanneer een grotere organisatie de taken overnam die een hieraan ondergeordende gemeenschap zelf kon vervullen.

In de volgende decennia zou de Duitse jezuïet Oswald von Nell-Breuning het subsidiariteitsbeginsel verder doordenken ten behoeve van het magisterium.¹⁴ Door hem geïnspireerd, verwoordde paus Pius XI precies veertig jaar na het verschijnen van *Rerum Novarum* in 1931 het beginsel nog het meest kernachtig in zijn encycliek *Quadragesimo anno*. De paus wilde een christelijk alternatief bieden voor de socialistische opvatting van sociale rechtvaardigheid, een rechtvaardige verdeling van goederen en arbeidsloon, omdat hij het hierin vervatte mensbeeld niet apprecieerde. Daarom benadrukte hij dat de kleinere gemeenschappen gevrijwaard dienden te blijven van een al te ingrijpende invloed van machtige en bureaucratisch georiënteerde staatsinstellingen, die volledig en *top-down* bepalen wat een individu behoeft of moet doen. Pius XI blijkt fel gekant tegen de centralistische en totalitaire tendensen die volgens hem in het socialistische mensontwerp en maatschappij-idee besloten lagen. Hij schrijft dat wat mensen op eigen initiatief en kracht tot stand kunnen brengen hen niet mag worden ontnomen door een hogere gemeenschap. Hij acht het:

een verstoring van de juiste orde, datgene, wat door kleine lichamen van ondergeschikte rang kan verricht en verschaft worden, over te dragen op grotere van hogere orde; want iedere sociale werkdadigheid moet krachtens haar wezen en natuur de ledematen van het sociale lichaam

steunen, maar mag nooit, met vernietiging hunner individualiteit, hen doen opgaan in het geheel.¹⁵

Zonder expliciet naar de vrede-stafel te verwijzen herneemt Pius XI het gedachtegoed van Augustinus door erop te wijzen dat de staat gelukkiger en welvarender zal zijn in de mate waarin haar leiders de gemeenschappen die door individuen zélf gestalte worden gegeven, volgens het beginsel van de subsidiariteit (*servato hoc 'subsidiarii' officii principio*) te leiden, te stimuleren of te beperken al naar gelang de omstandigheden dit met zich meebrengen: met inachtneming van hun eigenheid, vindingrijkheid en daadkracht dus.¹⁶ In 1937 zou hij in zijn encycliek *Mit brennender Sorge* in veel indringender taal beklemtonen dat het individu en niet een collectief regime de vrijheid heeft en de verantwoording draagt om zijn eigen leven in te richten. De paus hekelt die regimes – zoals het nationaalsocialisme – omdat de mens ‘door God gegeven rechten bezit, die gevrijwaard moeten blijven tegen iedere inbreuk van de kant der gemeenschap, die ten doel heeft deze rechten te loochenen, op te heffen of krachteloos te maken’.¹⁷ Een collectief regime, dat initiatief ontmoedigt waarin mensen zélf vanuit en ten behoeve van hun gemeenschap initiatieven ontplooiën, wordt krachtig veroordeeld. De staat is geen doel op zich, maar moet dienen.

De katholieke kerk is het subsidiariteitsbeginsel altijd trouw gebleven. Het tekstdossier dat in het *Compendium van de sociale leer van de kerk* is becommentarieerd, getuigt hiervan.¹⁸ Benedictus XVI formuleerde in zijn encycliek *Deus caritas est* het subsidiariteitsprincipe nog het meest kernachtig. Hij plaatst het bovendien in het perspectief van rechtvaardigheid in de zin dat subsidiariteit ‘bedeling’ uitsluit:

Liefdadigheid – aalmoezen geven – zou in feite de manier zijn waarop de rijken zich onttrekken aan de totstandkoming van de gerechtigheid, hun geweten sussen, vasthou-

den aan hun eigen positie en de armen hun recht ontfutse-
len. Liever dan door middel van individuele liefdadigheid
mee te werken aan het in stand houden van de bestaande
verhoudingen, zou er een rechtvaardige structuur geschap-
pen moeten worden, waarin alle mensen hun aandeel in de
goederen van de wereld krijgen en daardoor geen behoefte
meer hebben aan liefdadigheid. Toegegeven, er zit wel iets
in dit argument, maar er is ook veel mis mee. Het is juist dat
het basisprincipe van de staat het streven naar gerechtig-
heid moet zijn en dat het doel van een rechtvaardige sociale
orde is, met inachtneming van het subsidiariteitsbeginsel,
iedereen zijn aandeel in de goederen van de gemeenschap
te garanderen. Dat heeft de christelijke staatsleer en sociale
leer ook altijd benadrukt.¹⁹

Dat pausen tenslotte het subsidiariteitsprincipe niet alleen
aan staatshoofden voorhielden maar ook zélf ter harte na-
men blijkt nog het meest uit paus Franciscus' exhortatie
Evangelii Gaudium. Hij schrijft hierin expliciet dat het niet
gepast is als de paus de lokale bisschoppen voorhoudt hoe
zij zich moeten verhouden tot bepaalde problemen in hun
gebied.²⁰ Paus Franciscus volgt hierin zijn medebroeder
Von Nell-Breuning. Deze had al gezegd dat '*das Subsidiar-
itätsprinzip sich nicht nur mit der hierarchischen Struktur der
Kirche verträgt, sondern zu dieser Struktur gehört*'.²¹ Inherent
aan de hiërarchie is de subsidiariteit.

BESLUIT

Juist omdat subsidiariteit ook het grondbeginsel is waarin
de eigen verantwoordelijkheid van groepen voor de op-
bouw van hun bestaan in acht wordt genomen, ligt het
bij decentralisatieprocessen in Nederland voor de hand
het subsidiariteitsprincipe in ogenschouw te nemen. Een
overheid die decentraliseert zou volgens dit beginsel idea-
liter de randvoorwaarden willen scheppen waardoor groe-
pen zelf de verantwoordelijkheid op zich kunnen nemen

om een ordelijk leven in welbevinden op te bouwen. Een dergelijke overheid geeft een krachtige impuls aan twee goede ontwikkelingen. Ten eerste bewerkstelligt zij dat de zorg die vele individuen behoeven gewaarborgd blijft in hun eigen groep, waarin deze individuen niet alleen erkend maar ook echt gekend of zelfs bemind zijn, zoals Augustinus bij herhaling benadrukt in zijn preken op de eerste Johannesbrief, *Joannis Ad In Epistolam Parthos*. Ten tweede: als een groep mag vertrouwen op ondersteuning (*subsidium*) van de overheid bij de verwerkelijking van een goede zelfontplooiing van haar leden, dan is het allerminst uitgesloten dat deze gemeenschap een kiem zal behelzen in een samenleving die gekenmerkt wordt door de 'augustinse' 'geordende eendracht' (*ordinata concordia*). De toepassing van het subsidiariteitsprincipe heeft namelijk tot vruchtbaar gevolg dat een groep zich niet geheel verloren waant in ongrijpbare processen in een al even ongrijpbare maatschappij. Het lijdt geen twijfel dat het subsidiariteitsprincipe, indien toegepast in de decentralisatie-operaties die nu in Nederland worden doorgevoerd, juist de kracht van afzonderlijke gemeenschappen versterkt. Dat de staat als hoogste orde dankzij de toepassing van het subsidiariteitsbeginsel zélf goed in de gelegenheid blijft te bezien in hoeverre de zelfontplooiing van een groep niet ten koste gaat van die van andere groepen kan een bedoeld gevolg van de implementatie van het beginsel in het decentralisatiebeleid zijn. Kortom: het subsidiariteitsprincipe is nog steeds van waarde voor onze samenleving, ondanks de deconfessionalisering in Europa en in Nederland.

LITERATUUR

PRIMAIRE BRONNEN

Augustinus, *De civitate Dei* (CCSL 48).

Augustinus, *De Genesi ad litteram libri duodecim* (CSEL 28, 1, 3-435).

- Benedictus XVI, *Deus caritas est*. Vaticaanstad: Libreria Editrice Vaticana 2005.
- Franciscus, *Evangelii Gaudium*. Vaticaanstad: Libreria Editrice Vaticana 2014.
- Leo XIII, *Rerum Novarum*. Vaticaanstad: Libreria Editrice Vaticana 1891.
- Pius XI, *Quadragesimo anno*. Vaticaanstad: Libreria Editrice Vaticana 1931.
- Pius XI, *Mit brennender Sorge*. Vaticaanstad: Libreria Editrice Vaticana 1937.

SECUNDAIRE BRONNEN

- Compendium van de sociale leer van de kerk*. Vaticaanstad: Libreria Editrice Vaticana 2004.
- P. van Geest, *Waarachtigheid. Levenskunst volgens Augustinus*. Zoetermeer: Meinema 2011.
- P. van Geest & E. de Jong, 'Niet hemels, niet aards, niet sterfelijk, niet onsterfelijk: menselijke waardigheid in de christelijke traditie', in: P.J. Dijkman e.a. (eds.), *Menselijke waardigheid*. Meppel: Boom 2011, pp. 36-46.
- O. von Nell-Breuning, 'Subsidiarität in der Kirche', in: *Stimmen der Zeit*, März 1986 (Heft 3), pp. 147-157.
- O. von Nell-Breuning, 'Baugesetze der Gesellschaft. Solidarität und Subsidiarität. Freiburg im Breisgau. Synthese in: id. Das Subsidiaritätsprinzip, in: J. Mündler, D. Kreft (red.), *Subsidiarität heute*. Münster 1990, pp. 173-184.
- M. Schrama, 'Augustinus over het verlangen naar vrede', in: *Communio* 14, 1989, pp. 133-148.

NOTEN

- 1 Het eerste gedeelte van deze paragraaf is voornamelijk gebaseerd op Van Geest (2011: 124-129).
- 2 Augustinus, *De civitate Dei* 19.12.
- 3 Cf. *De civitate Dei* 19.6; *De civitate Dei* 2.21.
- 4 *De civitate Dei* 19.4-7.
- 5 *De civitate Dei* 19.13.
- 6 *De civitate Dei* 19.14.

- 7 *De civitate Dei* 19.13.
- 8 *De civitate Dei* 19.13.
- 9 *De civitate Dei* 19.16; cf. Schrama (1989: 133-148).
- 10 *De civitate Dei* 19.24.
- 11 Cf. Augustinus, *De Genesi ad litteram* 9.14.25. Cf. Van Geest, De Jong, in: Dijkman (2011: 36-46).
- 12 Leo XIII, *Rerum Novarum*, 11-12.
- 13 Leo XIII, *Rerum Novarum*, 25-29.
- 14 Cf. Oswald von Nell-Breuning, in: J. Münder, D. Kreft (1990: 173-184).
- 15 Pius XI, *Quadragesimo anno*, 79.
- 16 Pius XI, *Quadragesimo anno*, 80; cf. ook *Quadragesimo anno*, 71 (wisselwerking taken vader en staat); *Quadragesimo anno*, 81-95.
- 17 Pius XI, *Mit brennender Sorge*, 35 (cf. *Mit brennender Sorge*, 7).
- 18 Zie voor een bespreking van alle relevante passages uit de pauselijke encyclieken tot en met *Centesimus Annus* van Johannes Paulus II: [Justitia et Pax], *Compendium van de sociale leer van de kerk*, 89-104 (http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/justpeace/documents/rc_pc_justpeace_doc_20060526_compendio-dott-soc_nl.html). Zie voor de zwaartepunten in de katholieke sociale leer: <https://www.lucepedia.nl/dossieritem/katholieke-sociale-leer/introductie-katholieke-sociale-leer> (auteur: E. Sengers).
- 19 Benedictus XVI, *Deus Caritas est*, 26.
- 20 Franciscus, *Evangelii Gaudium*, 16.
- 21 Cf. Oswald von Nell-Breuning (1986: 147-157, inz. 157).